

بررسی آثار مدیریت اسلامی در ایران در دهه دوم انقلاب اسلامی: دوره تثبیت آثار (۱۳۶۸-۱۳۷۷)

حسن عابدی جعفری

رئیس هیئت مدیره انجمن رفتار سازمانی و استادیار گروه مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت، دانشگاه تهران، تهران، ایران

مسعود بنافی*

دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری پردیس فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران

اکرم دستیاری

دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری پردیس فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران

دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۳۰

پذیرش: ۱۳۹۸/۰۸/۰۸



چکیده: برکشی پاسخ‌های مناسب و درخور از نصوص و اندیشه اسلامی برای سؤالات برخاسته از دانش و کنش مدیریت به تولید آثاری منجر شده است که در جامعه دانشگاهی و حوزوی کشور در قالب مدیریت اسلامی شناخته می‌شود. هرچند که ارزش‌های انقلاب اسلامی ایران در عرصه مدیریت کشور به طور کامل متجلی نشده است، ولی روند روبه‌رشد آثار منتشرشده در زمینه مدیریت اسلامی در کشور از ابتدای وقوع انقلاب امری محسوس بوده است؛ مدعایی که نیازمند بررسی دقیق و موشکافانه است. این مطالعه در ادامه پژوهشی است که پیش از این با عنوان «مدیریت اسلامی در ایران: بسترها و پیدایش» به رشته تحریر درآمده است و حلقه دوم زنجیره آن را شکل می‌دهد. هدف این پژوهش، بازنمایی تلاش‌های انجام‌شده در دهه دوم انقلاب اسلامی در کشور (سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۳۷۷) است و با استفاده از گونه‌ای از فراتحلیل مطالعات انجام‌شده در زمینه مدیریت اسلامی را بررسی و دسته‌بندی کرده است. جامعه آماری این پژوهش منابع موجود مدیریت اسلامی در دهه دوم است. پژوهش‌های انبوهی یکی از رویکردهای مرسوم برای تولید علم به شمار می‌رود. این پژوهش با احصای آثار منتشرشده در این حیطه و تجزیه و تحلیل آن‌ها به این نتیجه رسیده است که در این دوره محتوای عمده آثار معطوف به جنبه‌های ترویجی و مبنایی مدیریت اسلامی در جامعه بوده و کمتر به حل مسائل مستحدثه جامعه بر اساس مدیریت اسلامی و بر مبنای روش‌شناسی‌های متقن توجه داشته است. بر این اساس می‌توان گفت این دوره، دوره تثبیت مدیریت اسلامی در کشور بوده و به تدریج افراد دانشگاهی عهده‌دار تبیین این حوزه شده‌اند.

واژگان کلیدی: مدیریت اسلامی، ایران، چالش‌ها، دستاوردها، دهه دوم انقلاب اسلامی.

* نویسنده مسئول: banafi@ut.ac.ir

مقدمه

روند روبه رشد تولید ادبیات مدیریت دینی و مدیریت اسلامی، در داخل و خارج از کشور، نویدبخش آینده‌ای متفاوت برای این حیطه خواهد بود. اگرچه تولید ادبیات انبوه در این زمینه لزوماً امر مطلوبی به نظر نمی‌رسد، ولی با بررسی کلی آثار منتشرشده در این حیطه و یافتن نقاط خلأ و همچنین نقاط قوت و ضعف، می‌توان خاستگاه بسیاری از رویکردها و آثار حال حاضر در زمینه مدیریت اسلامی را شناسایی کرد و در راستای جهت‌دهی و هدایت جریان پژوهش‌ها در آینده امیدوار بود. پیش از این پژوهشی با عنوان «مدیریت اسلامی در ایران: رویکردها و پیدایش» (عابدی جعفری و سبزیکار، ۱۳۹۱) انجام شده که به بررسی بسترها و چگونگی پیدایش مدیریت اسلامی در ایران پرداخته و بازه سال‌های ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ (دهه اول انقلاب) را بررسی کرده است. رویکرد این پژوهش، نگاهی پسینی به انبوه پژوهش‌های انجام‌شده در دهه دوم انقلاب اسلامی در بازه سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۳۷۷ است. سال ۱۳۶۸ نقطه عطفی در تاریخ انقلاب محسوب می‌شود. از سویی، جنگ تحمیلی به پایان رسیده و از سوی دیگر، مصادف با پایان دوره رهبری امام خمینی (ره)، بنیان‌گذار این نهضت است. سال ۱۳۷۷ نیز، تقریباً مصادف با آغاز گفتمان جدیدی در صحنه ادبیات اجرایی کشور است. اگرچه زمامداران اجرایی کشور بر اساس قانون اساسی عمل می‌کنند، ولی طی دوره‌های اجرایی مختلف در کشور، فضای گفتمانی و مختصات اجرایی متفاوتی ترویج و به کار گرفته شده است. «در یک دوره، بنا به شرایط جنگی حاکم بر کشور، اثربخشی ملی مد نظر بود و امکان برجسته کردن کارایی به شکل کامل وجود نداشت؛ زیرا مدیریت جنگ و شرایط جنگی بعضاً «حساب و کتاب مدیریتی» را دچار چالش می‌کند. شاید هم بنا به پارلمانی بودن آن دوره رئیس‌جمهور با نخست‌وزیر همخوانی نداشت. در دوره دیگر سازندگی ملی مورد توجه قرار گرفت و کارایی و بهره‌وری در شعار و عمل مد نظر بود و ایجاد قوه مجریه قوی با حذف نخست‌وزیر در دستور کار بود. در دوره دیگر، کارایی اجتماعی و قانون‌گرایی در دستور کار نظام سیاسی قرار گرفت» (دانایی‌فرد، ۱۳۹۴)؛ بنابراین، سنت‌های اجرایی در کشور می‌تواند تا اندازه‌ای ادبیات حاکم را تحت تأثیر قرار داده و بررسی دوره‌های مختلفی از مدیریت را امکان‌پذیر سازد. این موضوع طبعاً جهت‌گیری آثار مدیریت اسلامی در کشور را هم به لحاظ کمی و هم کیفی تحت تأثیر قرار می‌دهد.

هرچند تاکنون پژوهش‌های متعددی در کشور در زمینه مدیریت اسلامی و آثار مربوطه به رشته نگارش در آمده و منتشر شده است، ولی پژوهش‌هایی که با نوعی نگاه فراتحلیل، پژوهش‌های پیشین را توصیف، دسته‌بندی و تحلیل کنند انگشت‌شمار و یا نزدیک به صفر بوده است. این پژوهش تلاشی در این زمینه است و برای پر کردن خلئی که در این عرصه احساس

می‌شود تدوین شده است. فقدان پژوهش‌های فراتحلیل، مانعی برای آسیب‌شناسی درست و صحیح تلاش‌های پیشین است. در مقابل، این سبک از مطالعات به دست‌اندرکاران، مؤسسات، پژوهشگران و سیاست‌گذاران مطالعات مدیریت اسلامی بینش‌های ارزشمندی می‌دهد و بر غنا و کارآمدی پژوهش‌های آتی می‌افزاید. مینا و منبع این پژوهش، مطالعه‌ای است که پیش از این با عنوان کتابشناسی مدیریت و رهبری در اسلام (عابدی جعفری و سلگی، ۱۳۸۹) انجام و منتشر شده است. هدف نویسندگان این مقاله، پاسخ به این سؤالات بوده است: تمرکز پژوهش‌های منتشرشده در دهه دوم انقلاب بر چه عناوین و حیطه‌هایی بوده است؟ عمده شخصیت‌ها و مؤسسات مؤثر در عرصه مدیریت اسلامی چه کسانی بوده‌اند؟ پژوهش‌های دهه دوم چه رهاوردهایی در فضای نظری دانش مدیریت در کشور داشته و از چه مقولاتی اثر پذیرفته‌اند؟ این مطالعه ابتدا نقش قدرتمند نیرویی جدید در جهت‌دهی مطالعات سازمان و مدیریت را بررسی کرده و با ارائه شواهد و آمارهای متقن، ادعای خود را بررسی می‌کند؛ سپس، ضمن بررسی وجوه غالب دوره نخست مدیریت اسلامی در کشور، بسترهای سیاسی-اجتماعی و مختصات مدیریت اسلامی را در دوره دوم بررسی می‌کند. در ادامه به تجزیه و تحلیل آثار نوشته‌شده در این دوره به تفکیک مقالات، کتب، پایان‌نامه‌ها، روزنامه‌ها و جزوه‌ها پرداخته و مبتنی بر آن‌ها، یافته‌های خود را ارائه می‌کند.

مروری بر مبانی نظری

مبانی مدیریت دینی و جلوه‌های آن

مبانی و رویکردها

علم‌شناسی تا نیمه نخست سده بیستم به طور غالب اثبات‌گرایانه (پوزیتیویستی) بود. پوزیتیویست‌ها انفکاک روشن و قاطعی میان علم و متافیزیک قائل بودند و علم را از متافیزیک مبرا می‌دانستند؛ چراکه معتقد بودند گزاره‌های متافیزیکی بی‌معنا بوده و حاوی هیچ‌گونه شناختی نبوده و دارای اعتبار نیستند (باقری، ۱۳۸۲: ۲۱-۲۰؛ تدبنتون و یان کرایب، ۱۳۸۶: ۳۸) و در بررسی پدیده‌ها فقط باید به تبیین علل مادی و نه متافیزیکی توجه کرد (گائینی و حسین‌زاده، ۱۳۹۱). آن‌ها برای تجربه‌گرایی محض اهمیت قائل بودند و معتقد بودند گزاره‌های متافیزیکی را نمی‌توان با شواهد تجربی اثبات کرد و لذا قائل به انفکاک علم و متافیزیک بودند؛ یعنی اینکه علم آغشته به متافیزیک نیست و نباید باشد. ویژگی دیگر اثبات‌گرایان، تفکیک امر واقع از ارزش بود. آن‌ها بر این اعتقاد بودند که گزاره‌های ارزشی، بار معرفتی ندارند و تنها حاکی از احساسات درونی افرادند.

همچنین معتقد بودند که علم با واقعیت‌ها سر و کار دارد و گزاره‌های علمی بیانگر امور واقع‌اند و در نتیجه حوزه‌های علم و ارزش از یکدیگر جدا هستند و باید در همین حالت انفکاک باقی بمانند (باقری، ۱۳۸۲: ۲۱). در این نگاه، ارزش‌ها همچون متغیرهای مزاحمی دیده می‌شوند (محمدپور، ۱۳۸۹: ۱۹۷). البته این وضعیت تداوم نیافت و کم‌کم به دلیل نواقصی که بر آن وارد بود، جای خود را به رویکردهای بعدی داد و بر همگان آشکار شد که تعریف بهتر و جامع‌تری از علم مورد نیاز است (McCloskey & McCloskey, 1994؛ بنافی و نوروزی، ۱۳۹۲؛ Tomer, 2007). با توجه به آنچه در این قسمت گفته شد، پوزیتیویسم به عنوان یک مبنای ارزشی در مواجهه با علم ارزش‌گرای بود؛ رویکردی که پس از آن دوام چندانی نیافت (امیری، ۱۳۷۹).

اندیشمندان پسا اثبات‌گرا (پست پوزیتیویسم)، در نیمه سده بیستم به این سو، باور اثبات‌گرایان را به چالش و نقد کشیدند تا آنجا که به محو تدریجی مرز قاطع بین علم و متافیزیک انجامید. آن‌ها رفته‌رفته قائل به درهم تنیدگی علم و متافیزیک شدند و سپس متافیزیک را بر علم اثرگذار دانستند. در مورد انفکاک علم و ارزش نیز، پسا اثبات‌گرایان راه دیگری در پیش گرفته‌اند و این دو را در هم تنیده و انفکاک‌ناپذیر دانسته‌اند. این نتیجه، حاصل نگاهی نوین به علم بوده است که بر اساس آن، علم به منزله پدیده‌ای انسانی و فرهنگی است و بنابراین همچون دیگر پدیده‌های انسانی و فرهنگی، مستغرق در ارزش‌ها دانسته می‌شود (باقری، ۱۳۸۲: ۵۲-۲۷). این تغییر پارادایمی (طاهری، ۱۳۸۳: ۲۳۴-۲۰۷)، زمینه را برای پرداختن به پژوهش‌های ارزش‌مدار، به‌خصوص در رشته مدیریت فراهم کرد. این تغییر پارادایمی زمانی اتفاق می‌افتد که پارادایم‌ها توان پاسخگویی به تغییرات و تحولات جدید را نداشته باشند و دچار نوعی از بحران شوند (امیری، ۱۳۷۹، الف). تا اینجا سیر تحول دانش در غرب و گرایش به مباحث دینی را به‌اختصار بحث کردیم. در ادامه، این موضوع را در رشته مدیریت پی می‌گیریم.

مطالعات ارزش‌مدار در رشته مدیریت

آنچه مطالعات سازمان و مدیریت را در دهه‌های اخیر متمایز می‌کند، آن است که این عرصه، متأثر از نیرویی قدرتمند قرار گرفته که تا پیش از این، در معادلات و چشم‌اندازهای این رشته و حوزه اهمیت چندانی به آن‌ها داده نمی‌شد. نقش بی‌بدیل دین و مذهب در معنابخشی به نیروی انسانی در محیط کار، در کانون توجه پژوهش‌ها و صاحب‌نظران این عرصه قرار گرفته است؛ پدیده‌ای که پیدا کردن جایگزینی برای آن در موضوعات و مباحث مدیریت، سخت و دشوار است (Mitroff & Denton, 1999). جلّوات معنویت در عرصه‌های مختلف مطالعات سازمان و مدیریت، خود را بازنمایی کرده است. زمانی مباحث دینی و معنوی در محیط کار تنها از افواه

عامه شنیده می‌شد و وقتی به این مباحث نهاده نمی‌شد؛ موضوعی که علی‌الظاهر متأثر از مبانی فلسفی پوزیتیویستی در علم است (باقری، ۱۳۹۲: ۲۱)؛ ولی اکنون برخی نشریات سازمان و مدیریت به طور تخصصی به این موضوع می‌پردازند و نشریات برتر، از چنین مقالاتی استقبال کرده و برای آن جایگاه آکادمیک قائل شده‌اند. به‌رغم انتقادات و تردیدهایی که ناظر به این عرصه وجود دارد، «شاهد رشد روزافزون تحقیق و پژوهش در این قلمرو در میان دانشگاهیان، مشاوران و نظریه‌پردازان مدیریت و سازمان هستیم؛ تا جایی که سازمان‌های مدیریتی حرفه‌ای، همچون «آکادمی مدیریت» و «آکادمی بین‌المللی اصول بازرگانی» مطالعه و پژوهش در این زمینه را به رسمیت شناخته‌اند (رستگار، ۱۳۸۹: ۱۷). در ادامه جلوه‌های این گرایش را بررسی می‌کنیم.

جلوه‌ها (شواهد)

الف. بر اساس نشریات

مروری در پایگاه‌های علم‌سنجی و پایگاه‌های معتبر دنیا نشان می‌دهد که نشریات بسیاری به صورت مستقیم و غیرمستقیم در زمینه دین، مذهب، معنویت، اخلاق و ...، به انجام مطالعات و تولید یافته‌های خود در این زمینه مشغول هستند. نشریاتی که در عنوان خود از کلمه دین یا عنوان یکی از ادیان استفاده کرده‌اند، برابر با ۳۸۱ مجله و نشریاتی که در عنوان خود تنها از کلمه اخلاق استفاده کرده‌اند، برابر با ۹۳ مورد است. فهرست زیر، تعدادی از این موارد را نشان می‌دهد:

جدول ۱. تعدادی از مهم‌ترین نشریات با موضوع دین و اخلاق و معنویت

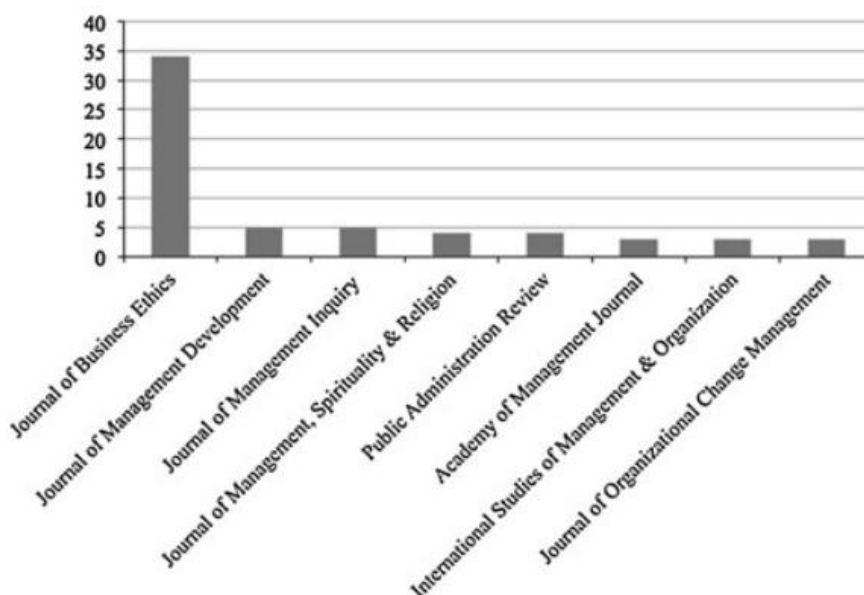
ردیف	نام نشریه	ضریب SJR	کشور	ردیف	نام نشریه	ضریب SJR	کشور
۱	Psychology of Religion and Spirituality	1.059	United States	۱۶	Religious Studies	0.307	United Kingdom
۲	Sociology of Religion	0.991	United States	۱۷	Implicit Religion	0.297	United Kingdom
۳	Journal for the Scientific Study of Religion	0.861	United States	۱۸	International Review of Mission	0.285	United Kingdom
۴	The International Journal for the Psychology of Religion	0.566	United States	۱۹	Palestine Exploration Quarterly	0.269	United Kingdom

ادامه جدول ۱. تعدادی از مهم‌ترین نشریات با موضوع دین و اخلاق و معنویت

ردیف	نام نشریه	ضریب SJR	کشور	ردیف	نام نشریه	ضریب SJR	کشور
۵	Journal of Contemporary Religion	0.482	United Kingdom	۲۰	Journal of Reformed Theology	0.268	Netherlands
۶	Journal of Religion in Africa	0.467	Netherlands	۲۱	Journal of Religion and Spirituality in Social Work	0.262	United States
۷	Politics and Religion	0.442	United Kingdom	۲۲	Islam and Christian-Muslim Relations	0.252	United Kingdom
۸	Journal of Religion and Health	0.44	United States	۲۳	Journal of Early Christian Studies	0.252	United States
۹	Journal of Biblical Literature	0.438	United States	۲۴	Journal of the American Academy of Religion	0.251	United States
۱۰	Review of Religious Research	0.393	United States	۲۵	British Journal of Religious Education	0.251	United Kingdom
۱۱	Journal of Moral Education	0.348	United Kingdom	۲۶	Method and Theory in the Study of Religion	0.244	Netherlands
۱۲	Journal of Beliefs and Values	0.339	United Kingdom	۲۷	Worldviews: Environment, Culture, Religion	0.244	Netherlands
۱۳	Journal of Empirical Theology	0.336	Netherlands	۲۸	Journal of Religion in Europe	0.241	United States
۱۴	Archive for the Psychology of Religion	0.311	Netherlands	۲۹	Journal of Business Ethics	1.358	Netherlands
۱۵	Nordic Journal of Religion and Society	0.308	Norway	۳۰	Journal of Management, Spirituality and Religion	0.224	United Kingdom

ب. بر اساس نشریات برتر رشته

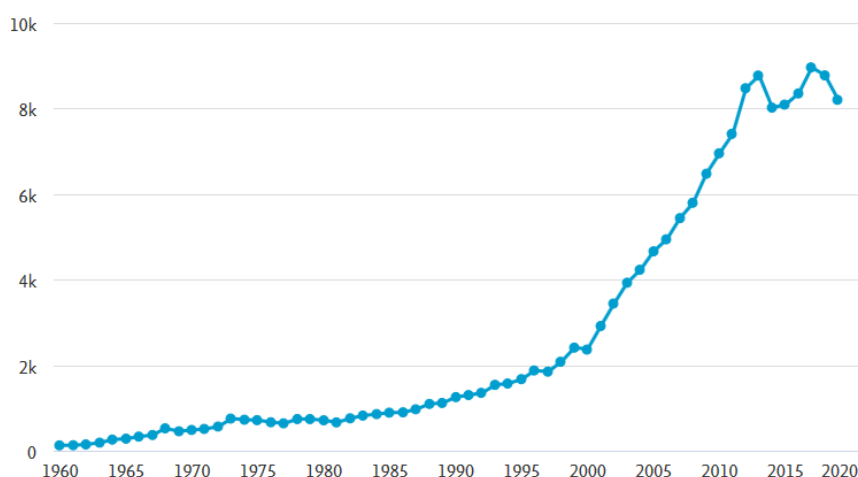
در رشته مدیریت مقالات منتشر شده در زمینه مذهب و اخلاقیات، در بهترین و خوش‌نام‌ترین نشریات این حیطه منتشر شده‌اند. اقبال نشریات معتبر و بنام به چنین موضوعاتی، حکایت از اهمیت موضوع و تغییر روند جدی در رویکرد آن‌ها دارد. نمودار زیر، تعدادی از این نشریات را نشان می‌دهد. البته این نمودار، تنها نشریاتی را نشان می‌دهد که سه مقاله و بیشتر را منتشر کرده‌اند (Gundolf & Filser, 2013).



نمودار ۱. تعدادی از نشریات مطرح جهانی در زمینه انتشار آثار دینی (Gundolf & Filser, 2013)

ج. بر اساس موضوع و روند

جستجویی معمولی با کلیدواژه مذهب^۱ در پایگاه استنادی اسکوپوس^۲ میزان اسناد و مقالات منتشرشده در بازه زمانی سال‌های ۱۹۶۰ تا ۲۰۱۹ را به شرح زیر نشان می‌دهد که در سال ۲۰۱۹ میزان آمار انتشار یافته نمایه شده در این پایگاه عدد ۸۲۰۴ (تنها برای کلیدواژه religion) بوده است:

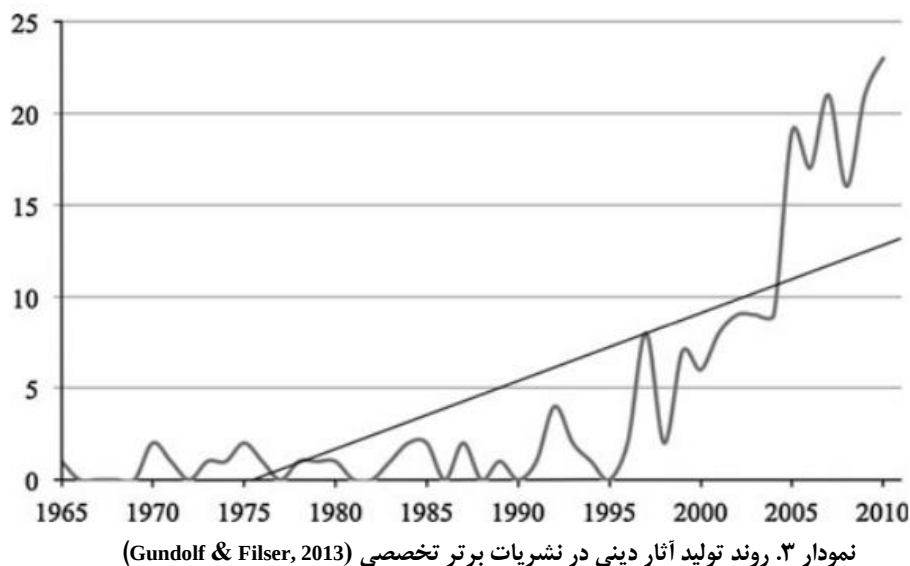


نمودار ۲. میزان اسناد و مقالات منتشرشده در پایگاه اسکوپوس برای واژه مذهب

د. بر اساس موضوع و روند در مدیریت

نمودار زیر میزان مقالات منتشرشده با موضوع مذهب در مدیریت را در سالیان اخیر نشان می‌دهند. این روند رو به رشد، حکایت از افزایش علاقه به پژوهش و توسعه این حیطه (رابطه بین مدیریت و مذهب) است. لازم به ذکر است که این آمار تنها از بررسی ۲۱۵ مقاله مربوطه استخراج شده تا روند رو به رشد نشان داده شود.

1. religion
2. Scopus



بسترهای دوره دوم مدیریت اسلامی در کشور

برای داشتن تصویر دقیق تری از دوره دوم مدیریت اسلامی در کشور که محور مباحث این مقاله است، باید ابتدا نگاهی به بسترهای شکل گیری این دوره داشته باشیم که در دو محور آمده است.

دوره نخست مدیریت اسلامی در کشور

دوره دوم مدیریت اسلامی در کشور (۱۳۶۸-۱۳۷۷) را باید در ادامه دوره نخست و با توجه به مقتضیات آن دوره از مدیریت اسلامی در کشور (۱۳۶۷-۱۳۵۷) تجزیه و تحلیل کرد. دوره نخست، دوره شکل گیری مدیریت اسلامی در کشور است. تغییرات اجتماعی و اداری که با ظهور انقلاب اسلامی در کشور به وقوع پیوست، تأثیر بسیاری در عرصه نرم و ادبیات دانشگاهی کشور به همراه داشت. این تأثیر با توجه به اقتضائات نظامی جدید در حوزه اداره و علوم اداری و مدیریتی برجسته تر بود. با وقوع انقلاب اسلامی تغییر بسیاری در جریان حرکت انقلاب اسلامی پدید آمد. بسیاری از مدیران و دست‌اندرکاران عرصه‌های اداری کشور که سابقاً به حکومت پهلوی وابسته بودند یا واسطه پیاده‌سازی نسخه‌های غربی در کشور بودند، دسته دسته مصادر امور را واگذار کردند. این تغییر فرصت جدیدی را برای نظریه‌پروری در عرصه مدیریت اسلامی و همچنین آزمون ایده‌های جدید گشود. دهه نخست انقلاب اسلامی (سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۵۷) مدیریت اسلامی شکل گرفت و مطالعات اولیه‌ای در این دوره آغاز شد. این دوره معطوف به نقد

وضعیت مدیریت پیش از انقلاب بود. ضرورت انتقال به شیوه‌های اسلامی مدیریت نیز از دیگر مباحث مطرح آن دوره و تبیین مفهوم مدیریت و رهبری یکی دیگر از کانون‌های مباحث علمی بود. این دوره که با شکل‌گیری نهادهای ارزشی و انقلابی و پالایش شخصیت‌ها و سازمان‌های به جا مانده از حکومت پیشین همراه بود، در حوزه عمل مجالی را برای حضور نویسندگان و نظریه‌پردازان در این حیطه فراهم کرد (عابدی جعفری و سبزیکار، ۱۳۹۱).

از جمله ویژگی‌های مهم این دوره موارد زیر بوده است:

۱. نهادهای ارزشی و انقلابی از دل تحولات انقلاب جوشیدند و پا گرفتند؛
۲. حضور روحانیون در بخش‌های مختلف امکان دسترسی نزدیک و رجوع به منابع اسلامی را بیشتر فراهم آورد؛
۳. اقداماتی در راستای پالایش سازمان‌های باقی‌مانده از نظام گذشته آغاز شد؛
۴. در حوزه نظر، راه برای پژوهش و نگارش مطالب مدیریتی با رویکرد اسلامی باز شد (سیاهپوش، ۱۳۵۸، به نقل از (عابدی جعفری و سبزیکار، ۱۳۹۱).

تحولات سیاسی - اجتماعی در دهه دوم انقلاب اسلامی

آغاز این دوره مصادف با پایان یافتن جنگ تحمیلی و رحلت امام خمینی (ره) است. دوران دفاع مقدس مظهر برخی از بهترین الگوهای مدیریت اسلامی و تربیت نسل جدیدی از مدیران با رویکرد جهادی و نگاه اسلامی و انقلابی بود که با پایان جنگ به عرصه‌های اداری، تصمیم‌گیری و مدیریتی کشور سرازیر شدند. این دوره به لحاظ غنای الگوهای مدیریت اسلامی و انقلابی آن چنان بود که مطالعه و بررسی نحوه طراحی و اجرایی شدن عملیات‌ها، سیره فرماندهان و رزمندگان، مدیریت تحریم‌ها، کمبودها و مانند این‌ها در دوران جنگ الهام‌بخش بسیاری از مقالات، پایان‌نامه‌ها، نشست‌ها و کتاب‌ها در سال‌های بعد در عرصه مدیریت اسلامی کشور شد و همچنان این جریان ادامه دارد.

از سوی دیگر، این دوره ده ساله به طور تقریبی منطبق و پوشش‌دهنده بخشی از دوره اداری در کشور است که به دوره سازندگی شناخته می‌شود. با تعیین رهبری جدید توسط مجلس خبرگان رهبری، خطوط کلی حرکت انقلاب اسلامی ثابت ماند. ایجاد و عرضه گفتمان‌های جدید در ادبیات اداری و مدیریتی کشور، سبک جدیدی در عرصه مدیریت اسلامی کشور بود. مباحثی نظیر ساده‌زیستی و پرهیز از اشرافی‌گری، عدالت‌طلبی، شبیخون (تهاجم) فرهنگی نمونه‌ای از گفتمان‌های ایجادشده توسط رهبری انقلاب در آن دوره بود. با پایان جنگ تحمیلی، سرمایه‌های معنوی و انسانی تربیت‌شده در دل جنگ به عرصه اداره و اجرا بازگشتند. جنگ سرمایه‌ای عظیم

برای تربیت جمعیت فراوانی از نیروهای اداری و اجرایی و مدیریتی کشور بود و روح تازه‌ای در کالبد سیستم اداری کشور دمید و تجربه‌های گران‌سنگی را به دست داد که تاکنون بسیاری از عرصه‌های کلیدی اداره کشور از تجارب باقی‌مانده از آن دوره بهره‌مند است.

در دوره دوم و با پایان یافتن جنگ تحمیلی، عرصه بازسازی در کشور شروع شد. نهادهای انقلابی تثبیت شدند و با بهره‌گیری از ظرفیت و تجربه حاصله از دوران جنگ، به بازسازی کشور پرداختند. نظام اداره کشور که تا پیش از این معطوف به ادبیات جنگ بود، توجه خود را به بازسازی و توسعه نهادهای اداری و مدیریتی کشور معطوف داشت. نویسندگان فرصت جدیدی را برای بازتولید ادبیات مدیریت اسلامی در کشور پیدا کردند. تعداد نویسندگان و نشریات این عرصه که بعضاً دارای حتی یک اثر هستند، افزایش یافت.

از سوی دیگر، در این دوره رفته‌رفته اتفاقات جدیدی در نگاه به سیستم اداری و تصدی مناصب دولتی حاکم شده است. تا پیش از انقلاب، تصدی مصادر و مناصب دولتی یا به اصطلاح زندگی کارمندی و درآمد آن، برای عده‌ای شبهه‌ناک دانسته می‌شد و مشاغل بازاری دارای رزق و درآمد حلال قلمداد می‌شد. پس از انقلاب و با تشکیل جمهوری اسلامی، حضور در مناصب اداری برابر با عبادت خدا و خدمت به خلق شد و حتی در بدو انقلاب عده‌ای برای دریافت مواجب دولتی احتیاط به خرج داده یا دیگران را بر خود مقدم می‌دانستند. این وضعیت و روحیه به خصوص تا سال پایانی جنگ ادامه داشت. اعتبار برخی مشاغل بازاری و بازاریان نیز به دلیل شیوع برخی رفتارهای نادرست اقتصادی نظیر ربا، احتکار، گران‌فروشی تا اندازه‌ای زیر سؤال رفته بود؛ به همین دلیل باورمندان انقلابی اصیل رفته‌رفته طی دهه شصت و ابتدای دهه هفتاد به مشاغل سازمانی کوچ کرده بودند و زمینه خدمت و آرمان‌گرایی را در تصدی مناصب دولتی فراهم‌تر دیدند. با پایان یافتن جنگ تحمیلی، مجموعه نظام اداری از فضای آرمانی انقلاب و روحیه جهادی تا اندازه‌ای فاصله گرفت و به سمت جایگزینی ارزش‌های نظام اداری پیش از انقلاب و ارزش‌های غیرانقلابی پیش رفت. تجلی این نگاه خود را در رونق یافتن واژه‌هایی نظیر «ریاست» در مقابل «مسئولیت» یا «خدمت»، افزایش اختیارات و درآمدهای مدیران، حاکمیت رویه‌ها و قوانین متکی بر بوروکراسی، رواج تشریفات پرهزینه اداری و ایجاد شکاف بین زندگی معمولی برخی مدیران و خانواده‌های آنان با زندگی عموم مردم در آن دوره نشان داد. نمود این تغییر در نظام اداری، در فاصله گرفتن نهادهای جهادی برخاسته از انقلاب از نگاه مبتنی بر فضیلت و کمرنگ شدن روحیه جهاد و حرکت به سمت بوروکراسی‌گرایی زائد بود. حرکتی که در ادامه این جریان، منتهی به ادغام وزارت جهاد سازندگی در وزارت کشاورزی شد (نورمحمدزاده، ۱۳۹۷). افزون بر آن، به دلیل تجربیات خاص کشور از حوادث تروریستی و انتقال مدیریت

سازمان‌های دولتی از دوره گذشته به دوران جدید، توجه به «سوابق تعهد افراد» در هنگام جذب و به‌کارگیری آن‌ها در بدنه اجرایی کشور و تصدی پست‌ها، همچنان به عنوان یک معیار بارز مطرح است.

برای تبیین مختصات دهه دوم مدیریت اسلامی در ایران، باید به بستر سیاسی-اجتماعی موجود در جامعه نیز توجه کرد. چند مورد از وقایع زیر، در این زمینه برجسته است:

۱. **اتمام جنگ:** در دوره اول انقلاب، اولویت و جهت‌دهی تخصیص بودجه و منابع و امکانات کشور، به مسئله جنگ بود. جنگ گونه‌ای از وحدت و پرهیز از اختلافات را بر فضای گفتمانی کشور ایجاد کرده بود و توجه به شعارهای اصلی و ایدئولوژیک انقلاب را مضاعف کرده بود. پذیرش قطعنامه برای عده‌ای مترادف با گونه‌ای از عقب‌نشینی از آرمان‌های اصلی انقلاب و تجدیدنظر در راه طی شده بود. پایان جنگ، بروز اختلاف‌سلیقه‌ها بین جریان‌های ابتدای انقلاب در نحوه اداره جامعه در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و مدیریتی را پررنگ‌تر کرد که نمونه آن جدایی مجمع روحانیون مبارز از جامعه روحانیت بود. این امر در میزان تمسک به مدیریت اسلامی و طبعاً آثار منتشرشده از آن خالی از تأثیر نبود؛

۲. **تغییر رهبری:** آغاز این دهه هم‌زمان است با پاره‌ای از مسائل که در زمینه رهبری جامعه اسلامی اتفاق افتاد. رحلت امام خمینی (ره)، عزل آقای منتظری هفتاد روز پیش از رحلت ایشان و تعیین و استقرار رهبری جدید از جمله تحولات جدی سیاسی-اجتماعی این دهه است. فقدان امام خمینی (ره) که از حدود دهه ۴۰ در حال طرح‌ریزی و نظریه‌پردازی مبانی سیاسی و اداری حکومت اسلامی بودند و از سوی دیگر محور وحدت و اجماع عمده شخصیت‌ها و جریانات ابتدای انقلاب بودند، می‌توانست تأثیر جدی بر بقای انقلاب اسلامی و حتی جهت‌گیری‌های علمی دانشگاه و حوزه داشته باشد؛

۳. **سازندگی آثار به جا مانده از جنگ:** بعد از اتمام جنگ بازسازی خرابی‌های عظیم به جا مانده از جنگ شروع شد. هم‌زمان با به راه افتادن چرخ‌های توسعه، برخی شکاف‌های اجتماعی نیز در جامعه پدیدار شد. اشرافی‌گری، تجمل‌گرایی، رشد طبقه متوسط، غفلت از برخی ارزش‌های فرهنگی حاکم بر دهه اول انقلاب، رقابت‌های مادی به جای رقابت‌های معنوی دهه اول، تغییر تدریجی گروه‌های مرجع از مراجع و روحانیت به سمت گروه‌هایی نظیر دانشگاه‌ها، مطبوعات و هنرمندان از جمله تحولات جدی بستر اجتماعی در بازه سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۶۸ بوده است که می‌تواند به عنوان یکی از عوامل مؤثر بر جهت‌گیری گفتمانی تولید دانش مدیریت اسلامی اثرگذار باشد؛

۴. **فروپاشی شوروی:** ایدئولوژی سوسیالیسم، قریب به هفتاد سال جهت‌دهنده بسیاری از

کشورها محسوب می‌شد و موج قدرتمندی را در پهنه جهان علیه نظام لیبرالیسم ایجاد کرده بود. این ایدئولوژی بر بسیاری از نظامات سیاسی، اداری، فرهنگی و اجتماعی کشورها اثر گذاشت. فروپاشی شوروی با فروپاشی مکتب کمونیسم هم‌زمان بود. از آنجایی که شوروی همسایه ایران بود، بر بسیاری از افراد و دیدگاه‌های وارداتی به کشور اثر جدی داشت و حتی بسیاری از مناظرات و کتب تألیف شده پیش و پس از انقلاب واکنشی به ایدئولوژی سوسیالیسم بود. طبعاً فروپاشی شوروی و مکتب کمونیسم، اثرات زیادی در جهت‌گیری نخبگان دانش مدیریت و مسائل وارده به این عرصه داشت و زمینه‌ساز تحولاتی در آثار مدیریت اسلامی بود (هرسیچ و رفیعی، ۱۳۸۴؛ سبزواری و همکاران، ۱۳۸۷).

تجزیه و تحلیل داده‌ها

به لحاظ تحلیل محتوا

با تحلیل محتوای آثار منتشرشده در این دوره، می‌توان نتایج و دستاوردهای این دوره را در دو بخش ارائه کرد. این دو بخش در ادامه آماده است.

به لحاظ کانون مطالعات

نقاط کانونی مطالعات انجام‌شده در زمینه مدیریت اسلامی در این دوره به شرح زیر است:

الف- تبیین بیشتر مفاهیم مدیریت و رهبری از منظر اسلام

این بخش از ادبیات در دوره اول نیز به وفور به چشم می‌خورد. این دسته از مطالعات فارغ از بستر تاریخی خود، به تبیین و واکاوی مدیریت اسلامی و دیگر مفاهیم مرتبط با مدیریت و رهبری از منظر اسلام، با رویکردهای مختلف می‌پردازد و در نشریات مختلفی به چاپ رسیده‌اند. هدف این مطالعات، تبیین مفاهیم جوهری و کلیدی مدیریت و رهبری از منظر اسلام است (به عنوان نمونه رجوع کنید به مصباح یزدی، ۱۳۷۱؛ ایران‌بیدی، ۱۳۷۲؛ خرازی، ۱۳۷۶).

ب- بازتولید ادبیات حاصل از دفاع مقدس در عرصه مدیریت اسلامی

در این دوره، دستاوردهای جنگ تحمیلی و دوران اسارت در برخی نوشته‌ها انعکاس یافت و بازتولید شد. طبیعی بود که پس از دوران مقدس دفاع هشت ساله، الگوهای این دوران، همان‌گونه که جنبه نظری سایر عرصه‌های علوم انسانی و شعر و ادبیات را جهت داده بود، وارد جنبه مدیریت و اداره امور عمومی نیز شده و از الگوهای آن در این عرصه‌ها بهره‌برداری شود (به عنوان نمونه رجوع کنید به الیاسی، ۱۳۷۲، صفری، ۱۳۷۲؛ حقانی زنجانی، ۱۳۷۴؛ مردمی، ۱۳۷۶؛ فیروزآبادی، ۱۳۷۷).

ج- باز تولید نهادهای انقلابی در ادبیات این دوره و تثبیت آن

نهادهای انقلابی که ارزش خود را در پیروزی و انقلاب و جنگ نشان داده بودند و از سویی در عرصه‌های سازندگی کشور حضور فعال و اثربخشی داشتند، در مقاله‌ها انعکاس یافتند و به عنوان الگوهایی در عرصه مدیریت اسلامی نشان داده شدند (فرحی، ۱۳۷۰).

د- تخصصی تر شدن مباحث تولیدی در عرصه مدیریت اسلامی

بخشی از آثار منتشرشده در زمینه مدیریت اسلامی در این دوره با آثار منتشرشده در غرب همگرا می‌شود. بدین معنا که موضوعات متعارف در کتب مدیریت، کم‌کم به کتب مدیریت اسلامی وارد شده و موضوع این کتب را تا اندازه‌ای تعیین می‌کند. به بیان دیگر، با ورود و بازخوانی هرچه بیشتر مبانی و مباحث مدیریت متعارف غربی در کشور، این آثار برخی از مسائل و موضوعات ورودی به عرصه مدیریت اسلامی را تعریف کرده و به آن جهت می‌دهند. برخی آثار مدیریت اسلامی منتشرشده در این دوره معطوف به پاسخگویی به مسائل وارده از مدیریت متعارف تولیدشده در غرب می‌شوند. رویکرد تهذیب در آثار منتشرشده مدیریت اسلامی، در این دوره پررنگ‌تر از پیش مطرح می‌شود (به عنوان نمونه رجوع کنید به رحمانی، ۱۳۷۷؛ شمس‌الدین، ۱۳۷۲).

تجزیه و تحلیل تعداد آثار منتشرشده و کیفیت آن

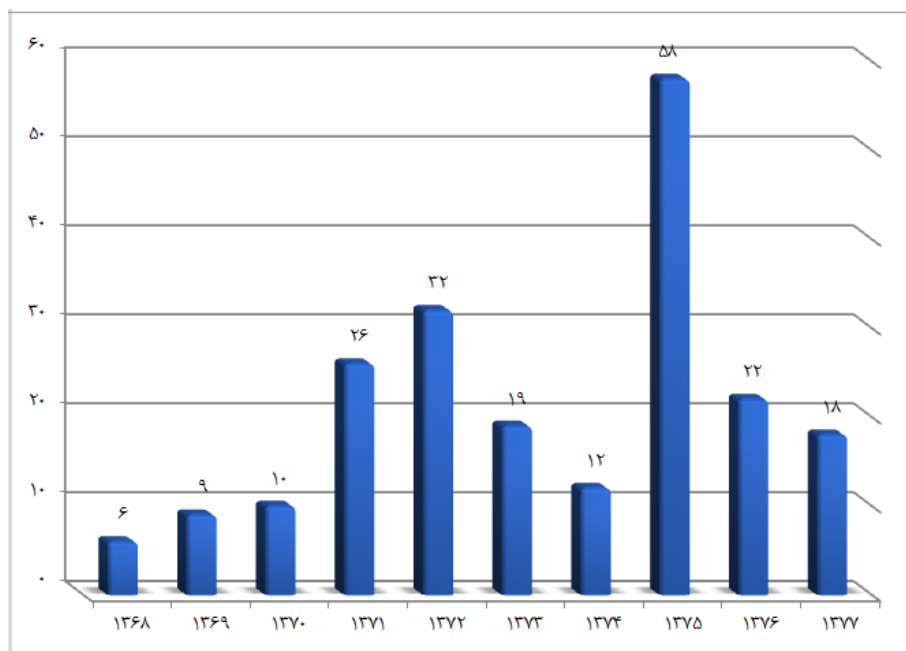
این بخش را در قالب بخش‌های مقاله، کتاب، پایان‌نامه، جزوه و مانند آن مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.^۱

الف- مقالات^۲

در مجموع این ده سال، تعداد ۲۱۲ مقاله در نشریات منتشر شده است. همان‌گونه که در نمودار زیر ملاحظه می‌شود، اوج این تعداد در سال ۱۳۷۵ است و با فاصله گرفتن از سال‌های انتهایی جنگ، تعداد مقالات منتشرشده در نشریات و مجلات افزایش می‌یابد؛ به عبارت دیگر، گذر زمان تقریباً مؤید آن است که میزان توجه به تولید آثار مدیریت اسلامی در کشور در آن دوره افزایش یافته است.

۱. احتمال درصدی از خطا در محاسبات یا تقسیم‌بندی‌ها وجود دارد.

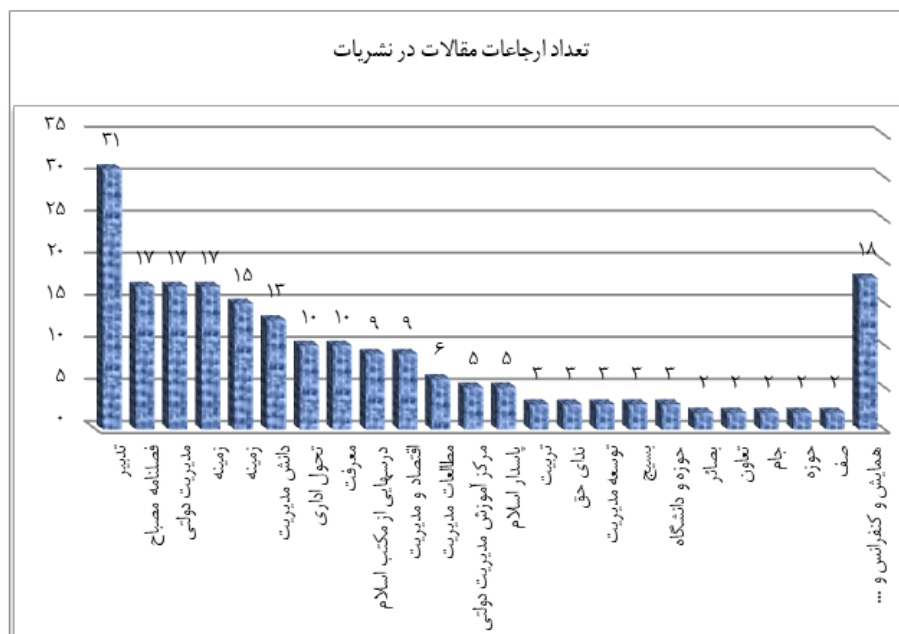
۲. منظور از مقالات، لزوماً مقالات رسمی علمی- پژوهشی منتشرشده در نشریات نیست؛ بلکه صرفاً اشاره‌ای است به پژوهش‌های منتشرشده در نشریات (که با این ویژگی، از کتب، پایان‌نامه‌ها، جزوه‌ها و ... متمایز می‌شوند).



نمودار ۴. تعداد مقالات منتشرشده در نشریات و مجلات به تفکیک سال

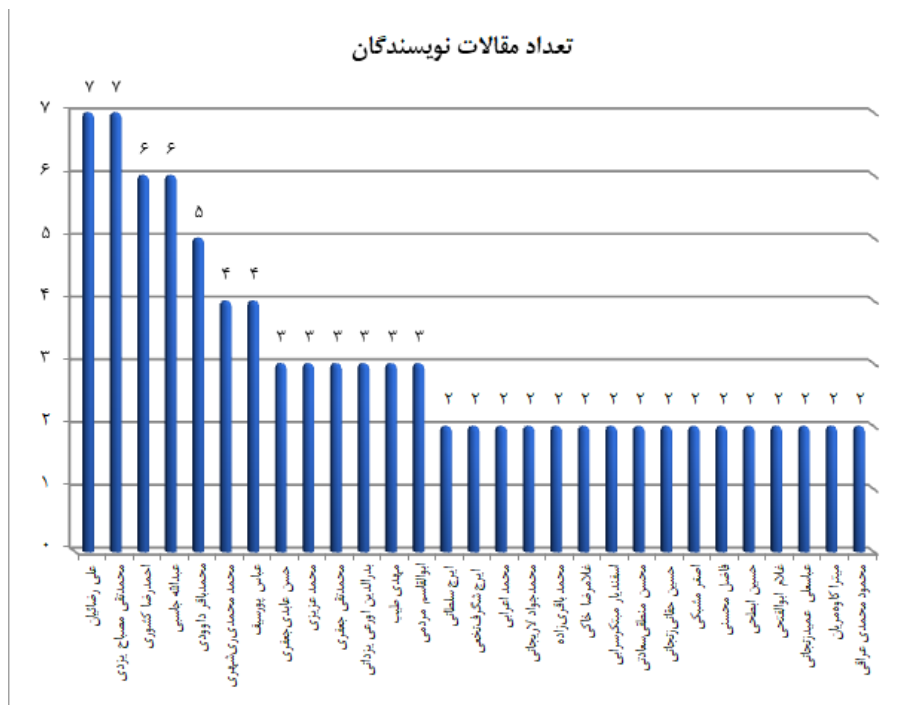
بیشترین تعداد مقالات در نشریه تدبیر انتشار یافته است.^۱ نشریات زمینه، مدیریت دولتی و فصلنامه مصباح از سایر نشریات پرکار در این دوره بوده‌اند. ضمناً در این دوره، حدود ۴۵ مقاله در مقالات، کنفرانس‌ها، کنگره‌ها و مانند این‌ها عرضه شده و انتشار یافته است.

۱. با توجه به محدودیت‌های این مقاله، از ذکر نشریاتی که تنها یک اثر در آن به چاپ رسیده است، صرف‌نظر شده است.



نمودار ۵. نشریات منتشرکننده آثار مدیریت اسلامی به تفکیک

در صورتی که مقالات را با توجه به نویسندگان این دوره شمارش کنیم، اهم شخصیت‌های گفتمان‌ساز در این دهه شناسایی می‌شوند که از میان آن‌ها محمدتقی مصباح یزدی و علی رضاییان از جمله افرادی بوده‌اند که با هفت مقاله، بیشترین آثار منتشر شده را در این دوره داشته‌اند. تنها از نویسندگانی یاد شده است که بیش از یک مقاله در این دوره داشته‌اند. همچنین عبدالله جاسبی و احمد رضا کشوری با ۶ اثر، از جمله نویسندگان فعال در زمینه مدیریت اسلامی در این دوره بوده‌اند. با مقایسه با دوره اول مدیریت اسلامی در کشور می‌توان گفت که نویسندگان دوره اول بیشتر از شخصیت‌های حوزوی بوده‌اند ولی رفته‌رفته این نقش در حال انتقال و تسهیم با دانشگاه است؛ به گونه‌ای که نویسندگان با سبقه دانشگاهی به تدریج در حال ورود و نقش‌آفرینی در تولید آثار مدیریت اسلامی می‌شوند.



نمودار ۶. نویسندگان پراثر این دوره به ترتیب تعداد مقاله

چنانچه از لحاظ موضوعی به مقالات منتشرشده نگاه بیندازیم، وجدان کاری، اخلاق اسلامی و مبانی و ماهیت مدیریت اسلامی، از جمله موضوعاتی بوده‌اند که بیشترین مقاله درباره آن‌ها منتشر شده است. این موضوع نشان می‌دهد که همچنان جوهره مدیریت اسلامی، فارغ از مکان و زمان، موضوع کانونی مورد توجه نویسندگان این حیطه در کشور بوده و تلاش آن‌ها بر تبیین اهمیت و ماهیت مدیریت اسلامی است. جدول (۲) تفکیک حوزه‌ها را بهتر نشان می‌دهد.

جدول ۲. تعداد مقالات به تفکیک موضوع

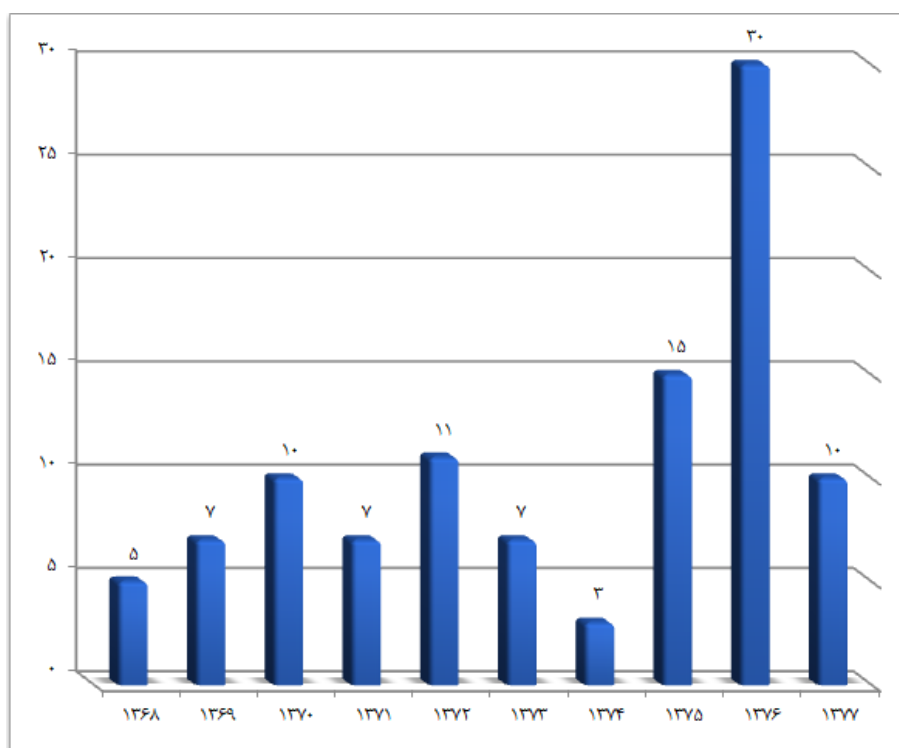
موضوع	تعداد
وجدان کاری	۲۰
مبانی و ماهیت	۱۸
اخلاق اسلامی	۱۸
فرضیه‌سازی و نظریه‌پردازی	۱۴
ارتباطات	۱۱

ادامه جدول ۲. تعداد مقالات به تفکیک موضوع

موضوع	تعداد
تحقیق و توسعه	۱۱
ویژگی‌های مدیران	۱۰
مدیریت ارزشی	۱۰
تصمیم‌گیری	۸
سایر رویکردها	۸
ویژگی‌های مدیریت	۷
سازمان‌های نظامی	۷
رویکرد نظام اداری	۶
علماء و صاحب‌نظران	۶
کنترل و نظارت	۵
انسان	۴
کار	۴
تغییر و تحول	۳
گزینش و انتصاب	۳
ارزشیابی عملکرد	۳
روش‌شناسی	۳
ولایت و سرپرستی	۲
هدایت	۲
کلیات منابع مدیریت اسلامی	۲
قرآن	۲
سیره	۲
مدیریت نماز	۲
مدیریت زمان	۲
اسوه‌ها: پیامبر اسلام	۲
ضرورت و اهمیت	۱
اهداف مدیریت	۱
نقش مدیریت	۱
نظم	۱
سازمان‌دهی	۱
استخدام	۱
مدیریت خویشتن	۱
مدیریت بهره‌وری	۱
مدیریت مساجد	۱

ب- کتب

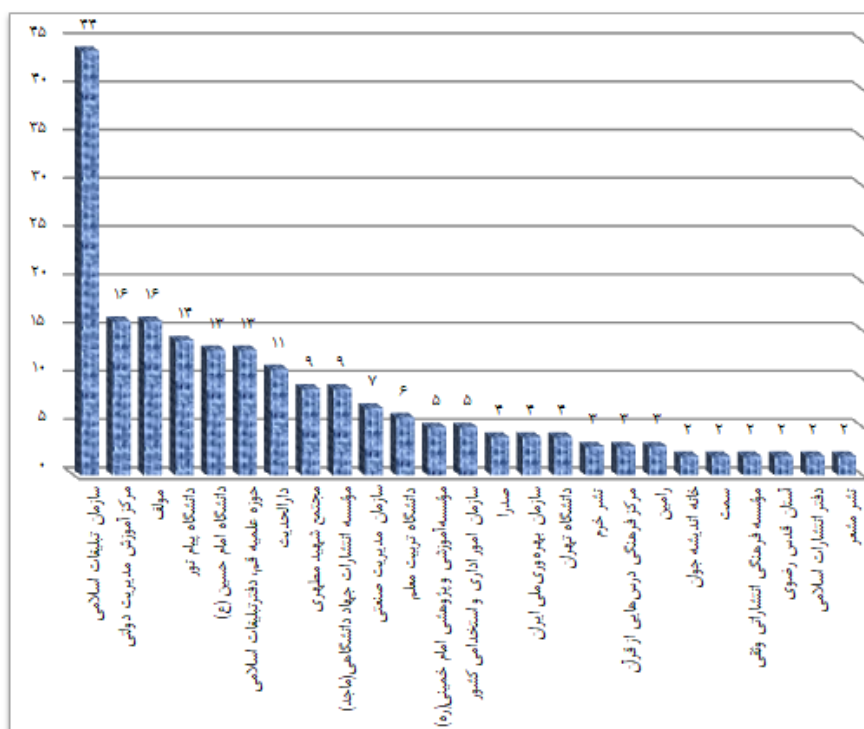
تعداد کتب منتشرشده به تفکیک هر سال در نمودار زیر قید شده است. تعداد کل آثار منتشرشده در بازه زمانی مورد مطالعه (۱۳۶۸-۱۳۷۶)، ۱۰۵ کتاب یا اثر شبیه به کتاب است و اوج این تعداد، در سال ۱۳۷۶ به میزان ۳۰ اثر بوده است.



نمودار ۷. تعداد کتب منتشرشده به تفکیک سال

نویسندگان مطرح در این عرصه به شرح نمودار (۸) است. با توجه در برخی کتب، فصل یا فصولی به مدیریت اسلامی اختصاص داده شده است؛ به همین دلیل، تعداد آثار ذکر شده در نمودار (۸) بر اساس تعداد فصول یک کتاب تنظیم شده است و نه لزوماً بر اساس عنوان کتاب. علاوه بر این، مقالات مربوط به همایش‌ها، کنفرانس‌ها و کنگره‌ها نیز در این محاسبه داخل شده است. با توجه به کثرت نویسندگانی که دارای یک اثر بوده‌اند، از ذکر نام آن‌ها صرف‌نظر شده است. رضا تقوی دامغانی، عبدالمجید رشیدپور و محمدرضا سرمدی از نویسندگان پرکار این دوره بوده‌اند.

تعداد ارجاعات مقالات در نشریات



نمودار ۹. تعداد کتب منتشرشده توسط ناشران

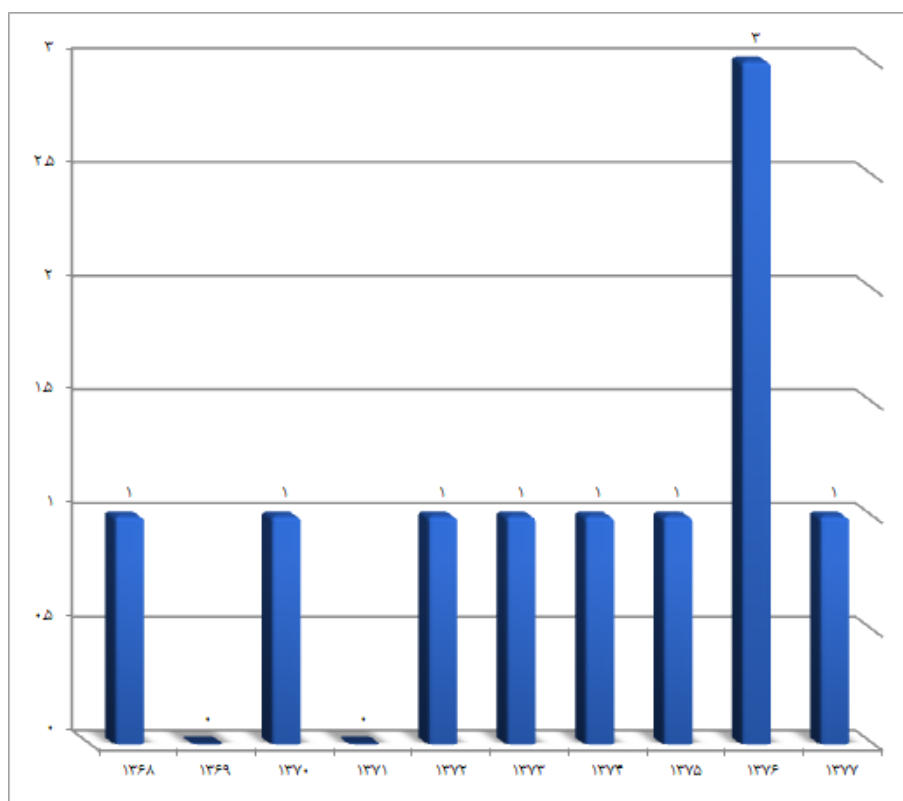
کتب منتشرشده به تفکیک موضوع و حیطه در دسته‌های زیر توزیع شده‌اند. ملاحظاتی که در دو بخش پیشین مورد توجه بود، در این قسمت نیز مبنای کار قرار گرفته است. مبانی و ماهیت مدیریت اسلامی و همچنین ویژگی‌های مدیران، از جمله موضوعات مورد توجه در این دوره بوده است.

جدول ۳. تعداد کتب منتشرشده مدیریت اسلامی به تفکیک موضوع در دوره دوم (۱۳۷۷-۱۳۶۸)

ردیف	موضوع	تعداد	ردیف	موضوع	تعداد	ردیف	موضوع	تعداد
۱	مبانی و ماهیت	۲۱	۱۸	معصومین	۴	۳۵	فلسفه مدیریت	۱
۲	ویژگی‌های مدیران	۲۰	۱۹	ضرورت و اهمیت	۳	۳۶	آموزش مدیریت	۱
۳	سازمان‌های نظامی	۱۴	۲۰	پرورش و آموزش مدیران	۳	۳۷	سازمان	۱
۴	ارتباطات	۱۳	۲۱	رویکرد اصول‌گرایی	۳	۳۸	زمان	۱
۵	رهبری	۱۲	۲۲	رویکرد نظام اداری	۳	۳۹	نظم	۱
۶	ویژگی‌های مدیریت	۱۱	۲۳	نهج‌البلاغه	۳	۴۰	هدایت	۱
۷	انسان	۱۰	۲۴	مدیریت بهره‌وری	۳	۴۱	تأمین منابع انسانی	۱
۸	آفات مدیریت	۱۰	۲۵	تاریخ مدیریت	۲	۴۲	استخدام	۱
۹	وجدان کاری	۹	۲۶	نقش مدیریت	۲	۴۳	حقوق و دستمزد	۱
۱۰	برنامه‌ریزی	۹	۲۷	کار	۲	۴۴	سیره	۱
۱۱	فرضیه‌سازی و نظریه‌پردازی	۸	۲۸	رویکرد وظیفه‌گرایی	۲	۴۵	مدیریت حج	۱
۱۲	رویکرد رشد	۷	۲۹	گزینش و انتصاب	۲	۴۶	اسوه‌ها: پیامبران	۱
۱۳	کنترل و نظارت	۶	۳۰	ارزشیابی عملکرد	۲	۴۷	صحابه	۱
۱۴	تصمیم‌گیری	۵	۳۱	قرآن	۲	۴۸	علماء و صاحب‌نظران	۱
۱۵	سازمان‌دهی	۵	۳۲	تحقیق و توسعه	۲	۴۹	فرماندهان	۱
۱۶	کلیات منابع مدیریت اسلامی	۵	۳۳	مدیریت و رهبری آزادگان	۲	۵۰	سازمان‌های آموزشی	۱
۱۷	رویکرد تطبیقی	۴	۳۴	اهداف مدیریت	۱			

ج- پایان نامه‌ها

تعداد پایان نامه‌های نگاشته شده در هر سال به شرح نمودار (۱۰) است. در مجموع ده پایان نامه در این دوره نگاشته شده است. این امر نشان می‌دهد که مدیریت اسلامی هنوز به موضوع جدی و قابل توجهی در عرصه پژوهش‌های پایان نامه‌ای و دانشگاهی تبدیل نشده است که بتواند مسئله و دغدغه ذهنی اساتید و دانشجویان را جهت دهد. ۳ پایان نامه در دانشگاه تهران، ۲ مورد در دانشگاه تربیت مدرس، ۲ پایان نامه در دانشگاه امام حسین (ع) و بقیه در دانشگاه‌های امام صادق (ع)، مجتمع آموزش عالی صنایع و مرکز آموزش مدیریت دولتی لرستان نوشته شده است.



نمودار ۱۰. تعداد پایان نامه‌های منتشر شده در هر سال

پایان نامه‌ها در حیطه‌هایی متنوع نگاشته شده و به لحاظ روش‌شناختی بسیط بوده‌اند و نسبتاً تعداد آن‌ها اندک بوده است. این موضوع نشان می‌دهد که مدیریت اسلامی همچنان به دغدغه جدی پژوهش‌های دانشگاهی تبدیل نشده است. موضوع پایان نامه‌های دفاع شده به شرح جدول

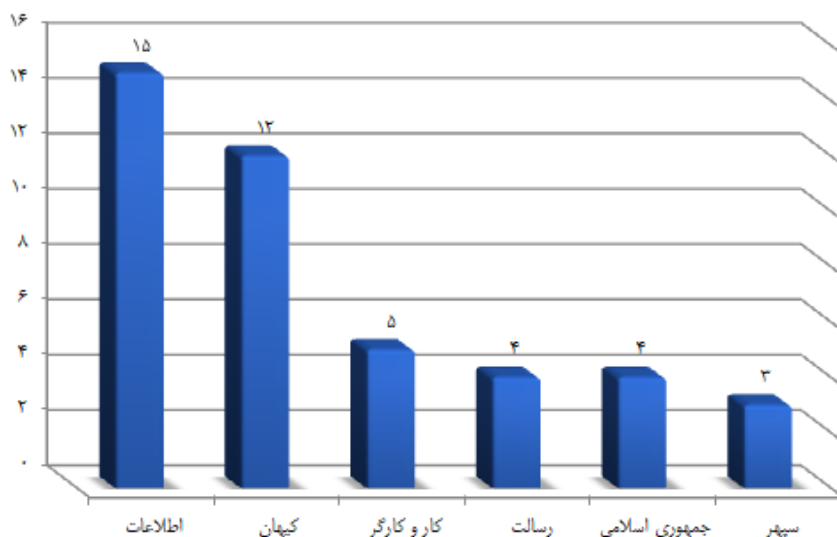
(۴) است:

جدول ۴. پایان نامه ها به تفکیک موضوع

موضوع	تعداد پایان نامه	نویسنده
انگیزش	۱	محمد متقی
هدایت و رهبری	۲	مسعود پورسعید اصفهانی حمید بابائیان و محمد زاهدی
گزینش و انتصاب	۱	علی اکبر عزیز پورشویی
رویکرد تطبیقی	۱	عبدالحمید صفایی قادیکلایی
اخلاق کارگزاران	۱	محمد رضا تاج الدینی
سازمان های نظامی	۱	روح الله حیدرزاده
(بررسی نظرات) علما و صاحب نظران	۱	مهدی رضایی زاده
اسوه های مدیریت و رهبری (پیامبران)	۱	محمد علی صادقی
مدیریت حج	۱	حمید الیاسی

د- روزنامه ها

تعداد کل مطالبی که در زمینه مدیریت اسلامی در روزنامه ها منتشر شده است، ۴۳ اثر بوده که روزنامه اطلاعات بیشترین سهم را در این زمینه داشته است. انتشار این تعداد یادداشت در طول ۱۰ سال، تعداد چشمگیری نیست.



نمودار ۱۱. تعداد یادداشت‌های روزنامه‌ای

یادداشت‌های روزنامه‌ای به تفکیک موضوع را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

جدول ۵. یادداشت‌های روزنامه‌ای به تفکیک

موضوع	تعداد
اهداف مدیریت، مبانی و ماهیت	۵
فرضیه‌سازی و نظریه‌پردازی	۵
ویژگی‌های مدیران	۴
ویژگی‌های مدیریت	۴
انگیزش	۳
آفات مدیریت	۳
اسوه‌های مدیریت و رهبری (علما و صاحب‌نظران)	۳
کنترل و نظارت	۲
روش‌شناسی	۲
معصومین	۲
مدیریت منابع انسانی	۱

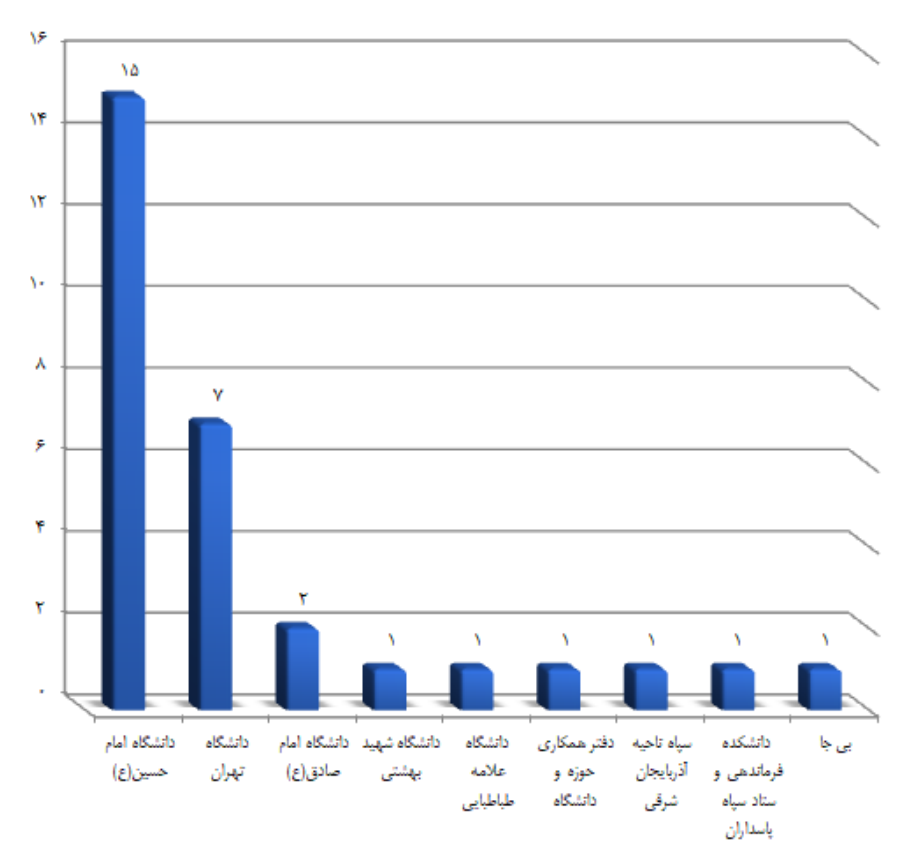
ادامه جدول ۵. یادداشت‌های روزنامه‌ای به تفکیک

موضوع	تعداد
تأمین منابع انسانی (کلیات)	۱
تحقیق و توسعه	۱
مدیریت سیاسی	۱
رهبری و هدایت	۱
سازمان‌دهی	۱
اخلاق اسلامی	۱
صحابه	۱
رویکرد نظام اداری	۱
ارتباطات	۱

همان‌گونه که در جدول فوق مشخص است، اهم مطالب منتشرشده در روزنامه‌ها که رویکردی ترویجی داشته‌اند، متمرکز بر مبانی و ماهیت مدیریت اسلامی، مباحث نظری و روش‌شناختی و ویژگی‌های مدیران و مدیریت بوده‌اند که می‌توان گفت همچنان مباحث ابتدایی و پایه مدیریت اسلامی به شکل عام، شکل غالب ادبیات رایج آن دوران بوده و هنوز مسائل مستحدثه جامعه مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است.

ه- جزوه‌ها

نمودار زیر، تعداد جزوات را به تفکیک مؤسسات منتشرکننده آن‌ها نشان می‌دهد که در واقع خاستگاه تولید آثار آموزشی بوده و بازتابی از تلاش مراکز مربوطه برای نشر و بسط مدیریت اسلامی در آن دوران است. کل این تعداد برابر با ۳۰ جزوه بوده است. مطابق نمودار، دانشگاه امام حسین (ع) و دانشگاه تهران، اهتمام زیادی به تولید جزوات درسی آموزشی در زمینه مدیریت اسلامی برای دانشجویان در دانشگاه داشته‌اند.

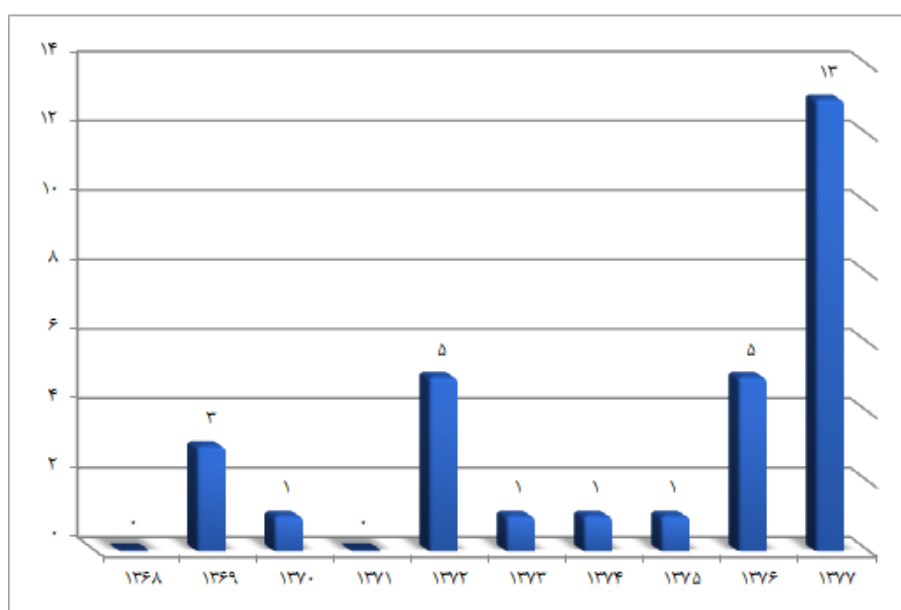


نمودار ۱۲. جزوه‌های تولیدشده به تفکیک مرکز یا دانشگاه

این جزوات بر موضوعات زیر متمرکز بوده‌اند: رهبری و هدایت، انگیزش (هر کدام ۳ جزوه)، اهداف مدیریت، مبانی و ماهیت، تصمیم‌گیری، سازمان‌های نظامی، کار، نهج‌البلاغه (هر کدام ۲ جزوه)، برنامه‌ریزی، مدیریت منابع انسانی، آفات مدیریت، ویژگی‌های مدیران، تحقیق و توسعه، مدیریت حوزه‌های علمیه، مفاهیم کلیدی مدیریت، فرضیه‌سازی و نظریه‌پردازی، اسوه‌های مدیریت و رهبری پیامبران، روایات، معصومین، ارتباطات، منابع مدیریت اسلامی و سایر رویکردها (هر کدام یک جزوه).

عمده جزوات مدیریت اسلامی در این دوره توسط محمد ازگلی و حسن عابدی جعفری (هر نویسنده ۴ جزوه) تولید شده است. حسن بسطامی، کاوه تیمورنژاد، ابوالفضل گائینی، ابوالقاسم مردمی، مجید آقایی، رضا محمدی و دیگران، احمد فضائلی، مجتبی اسکندری، محمد امیرخانی،

غضنفر قنایی، منصور خادمی و دیگران، محمدرضا دودمان، محسن داودزاده، امیرمنصور کی‌نیا، عباس سلیمان‌اختیاری، محمدحسن زیبایی‌نژاد، نورالله پورسردار، اسماعیل مشیری، محمدرضا عسکری، احمدرضا خدابخشی، علیرضا جبه‌دار، علیرضا پناهی و فرشید محمدنژاد به صورت مشترک هر کدام یک جزوه مدیریت اسلامی را در آن دوره تدوین کرده‌اند. توزیع جزوات بر اساس سال نشان می‌دهد که عمده این جزوات در سال انتهایی این دهه منتشر شده است:



نمودار ۱۳. جزوات نگاشته‌شده به تفکیک هر سال

نتیجه گیری

ارزیابی پژوهش‌های منتشرشده در یک حیطه علمی، نقش مهمی در شناسایی عرصه‌های پژوهش‌شده، شخصیت‌های تأثیرگذار و شناسایی نقاط خلاً این حیطه دارد. در حالی که مطالعات انجام‌شده در عرصه مدیریت و نسبت آن با دین و مذهب و معنویت روند رو به رشدی دارد، سازمان‌دهی و جهت‌مند کردن این پژوهش‌ها، با توجه به ارزش‌های حاکم بر کشور، اهمیت دو چندانی دارد. سهم‌یاری این پژوهش، برجسته کردن عرصه‌های مورد توجه و روشن کردن عرصه‌هایی در مقابل نگاه دانش‌پژوهانی است که می‌خواهند با تکیه بر خلأها، به پر کردن شکاف موجود همت گمارند. با همه محدودیت‌هایی که دستیابی، شمارش و دسته‌بندی آثار مدیریت اسلامی در آن دوران داشته است، مطالعات انجام‌شده در دهه دوم، متأثر از شرایط جنگ تحمیلی و متوجه موضوعات مبنایی مدیریت اسلامی (مثل رهبری)، ضرورت و اهمیت مدیریت اسلامی، ویژگی‌های مدیران و موضوعات عام مدیریت اسلامی نظیر وجدان کاری از منظر اسلام است و توجه به مسئله‌شناسی و حل مسائل بر مبنای رویکردهای مرسوم مدیریت اسلامی، چندان مطمح نظر نبوده است. تأمل در انبوه آثار نشان می‌دهد که مدیریت اسلامی در این دوران، در حال طی مراحل اولیه بلوغ خویش بوده است. از مجموع مطالعات برمی‌آید که مدیریت اسلامی در این مقطع، در دوره گذار خویش قرار داشته و نویسندگان این حیطه ضمن تولید ادبیات نظری لازم برای ترویج مدیریت اسلامی، در حال انتقال مفاهیم مجرد عرصه مدیریت اسلامی به عرصه‌های به‌روزتر و متناسب با نیاز جامعه هستند. از سوی دیگر، نویسندگان این حیطه در حال تغییر از شخصیت‌های حوزوی به شخصیت‌های دانشگاهی هستند؛ به بیان دیگر، به تدریج ایفای نقش از شخصیت‌های حوزوی به عهده دانشگاه و دانشگاهیان گذارده شده است؛ بنابراین از مجموع مطالعات و تحلیل‌های انجام شده می‌توان گفت که این دوره، دوره «تشبیت مدیریت اسلامی» در کشور بوده است. مطالعه دوره‌های بعدی مدیریت اسلامی در کشور، ورود به عرصه‌های علم‌سنجی در مدیریت اسلامی و شمارش آثار بر اساس تعداد ارجاعات آن، برای تعیین رویکردها، آثار و شخصیت‌های اثرگذار، رهنمود این مطالعه برای پژوهش‌های توسعه‌ای آتی است.

مآخذ

- ایرانبندی، داریوش (۱۳۷۲). مدیریت: اصول و مفاهیم آن. گمرک، سال ۲، شماره ۱۱، ۱۰-۶.
- الیاسی، محمدحسین (۱۳۷۱). اطاعت‌پذیری در نیروهای مسلح. سیاست دفاعی، سال ۳، شماره ۲، ۱۷-۱.
- امیری، علی‌نقی (۱۳۷۹ الف). نقش پارادایم در علوم انسانی و مدیریت. مجله مجتمع آموزش عالی قم. سال ۲، شماره ۷ و ۸، ۱۶۳-۱۳۷.
- امیری، علی‌نقی (۱۳۷۹ ب). هرمنوتیک و تأثیر آن در علوم انسانی و مدیریت. مجله مجتمع آموزش عالی قم. سال ۲، شماره ۶، ۳۰۵-۲۶۵.
- باقری، خسرو (۱۳۸۲). هویت علم دینی. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بنافی، مسعود، نوروزی، محمد (۱۳۹۲). تحلیلی آسیب‌شناسانه از ترجمان اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران در برنامه‌های عملیاتی: ملاحظات سیاستی. برنامه‌ریزی و بودجه، سال ۱۸، شماره ۴، ۱۹۵-۱۶۱.
- بتون، تد؛ کرایب، یان (۱۳۸۶). فلسفه علوم اجتماعی/اجتماعی، بنیادهای فلسفی تفکر اجتماعی. ترجمه شهناز مسمی‌پرست و محمود متحد. تهران: نشر آگه.
- پایگاه استنادی اسکوپوس.
- حقانی زنجانی، حسین (۱۳۷۴). آثار حب ریاست در قرآن. نشریه درس‌هایی از مکتب اسلام. سال ۳۵، شماره ۱، ۴۰-۳۵.
- خرازی، کمال (۱۳۷۶). مقدمه‌ای بر مبانی مدیریت اسلامی. نشریه علوم‌تربیتی، سال ۱۱، شماره ۳ و ۴، ۲۹-۱۶.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۹۴). مدیریت دولتی: دیروز، امروز، فردا. جزوه منتشرنشده درس نظریه‌ها و مبانی مدیریت دولتی. دانشگاه تهران.
- رحمانی، جعفر، باقی نصرآبادی، علی (۱۳۷۷). نکات مؤثر در مدیریت کارآمد. قم: نشر خرم.
- رستگار، عباس‌علی (۱۳۸۹). معنویت در سازمان با رویکرد روان‌شناختی. تهران: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- سبزواری، مصطفی، سلیمانی‌فرد، محمدهادی و گرمسیری، محمدنبی (۱۳۸۷). تحولات دهه دوم انقلاب اسلامی. دسترسی در <http://daneshjooagah.blogfa.com/post/386> (۱۳۹۶/۰۵/۳۰).
- سیاهپوش، محمود (۱۳۵۸). مبانی اداره توحیدی- مبانی سازمان در اسلام، تهران: ابجد.
- شمس‌الدین، محمد مهدی (۱۳۷۲). اصول مدیریت از دیدگاه اسلام. قم: دارالنشر.

- صفری، محسن (۱۳۷۳). *نگاهی گذرا به مدیریت و رهبری در فرهنگ آزادگان*. در مقالات برگزیده چهارمین کنفرانس بررسی دفاع مقدس (راه‌های حفظ آثار فرهنگی دفاع مقدس)، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس، ۳۴۰-۳۲۷.
- طاهری، عباس (۱۳۸۳). *ساختار انقلاب‌های علمی*. تهران: نشر قصه.
- عابدی جعفری، حسن، سبزیکار، علیرضا (۱۳۹۱). مدیریت اسلامی در ایران: بسترها و پیدایش. *دوفصلنامه علمی-تخصصی اسلام و مدیریت*، سال اول، شماره ۲، ۴۷-۳۱.
- عابدی جعفری، حسن، سلگی، غلامرضا (۱۳۸۹). *کتاب‌شناسی مدیریت و رهبری در اسلام*. تهران: علم و دانش.
- عمید زنجانی، عباسعلی [بی‌تا]. *مدیریت و فرماندهی در جنگ*. در: سمینار نهج‌البلاغه. تهران: [بی‌نا].
- فرحی، حسین (۱۳۷۰). بسیج و تشکیلات. *شهاب*، سال ۱، شماره ۲۶، ۱.
- فیروزآبادی، حسن (۱۳۷۷). *تجلی تفکر بسیجی و نقش آن در فرماندهی جنگ*. در: حماسه‌سازان عصر امام خمینی (ره): مجموعه مقالات کنگره سرداران شهید سپاه و ۳۶۰۰ شهید استان تهران. ویراستار محمد دانشگر. تهران: دانشگاه امام حسین (ع)، پژوهشکده علوم انسانی.
- گائینی، ابوالفضل، حسین‌زاده، امیر (۱۳۹۱). *پارادایم‌های سه‌گانه اثبات‌گرایی، تفسیری و هرمنوتیک در مطالعات مدیریت و سازمان*. *راهبرد فرهنگ*، سال ۵، شماره ۱۹، ۱۳۸-۱۰۳.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۹). *روش در روش، درباره ساخت معرفت در علوم انسانی*. تهران: جامعه‌شناسان.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۱). *تبیین مفهوم مدیریت اسلامی*. مدیریت دولتی، شماره ۱۹، ۲۰-۱۴.
- نورمحمدزاده، مهدی (۱۳۹۷). *علت اینکه در ایران مردم دلارها را آتش نزدند چه بود؟* سایت الف. دسترسی در <https://www.alef.ir/news/3970528013.html> (۹۷/۰۶/۲۰).
- هرسیج، رفیعی (۱۳۸۴). تحولات دهه دوم انقلاب اسلامی و نقش آن در پیدایش چالش‌های نظری دهه دوم و سوم. *مجله دانشکده علوم اداری و اقتصاد*، سال ۱۷، شماره ۲، ۱۱۹-۹۱.
- Gundolf, K., & Filser, M. (2013). Management research and religion: A citation analysis. *Journal of Business Ethics*, 112(1), 177-185.
- McCloskey, D. N., & McCloskey, D. N. (1994). *Knowledge and persuasion in economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitroff, I. I., & Denton, E. A. (1999). A study of spirituality in the workplace. *MIT Sloan Management Review*, 40(4), 83.
- Tomer, J. F. (2007). What is behavioral economics? *The Journal of Social Economics*, 36(3), 463-479.